

IMPORTUL CERAMICII ATICE ÎN BAZINUL MĂRII NEGRE PÎNĂ LA RĂZBOAIELE MEDICE

DE

SUZANA DIMITRIU și P. ALEXANDRESCU

I.

Materialul ceramic atic care a servit ca bază de documentație pentru studiul de față este acela de la Histria și se compune din două loturi: lotul vechilor săpături 1927—1942 = 185 exemplare și lotul provenit din săpăturile desfășurate după 1949 = 172 exemplare. Concluziile la care am ajuns în urma examinării acestor loturi arătau că un studiu consacrat difuzării ceramicii atice în bazinul Mării Negre ar fi cît se poate de interesant. Am inclus deci în cercetarea noastră și ceramica atică descoperită în coloniile pontice și determinată de cercetătorii sovietici și bulgari, ceea ce a adus un spor de încă 254 exemplare.

Cele circa 600 piese care reprezintă ceramica atică din bazinul pontic, ceramică datată între sfîrșitul secolului al VII-lea și primul sfert al secolului al V-lea î.e.n., constituie deci o serioasă bază statistică pentru cercetarea care își propune să urmărească răspîndirea ceramicii atice de la periferia lumii grecești și, totodată, să amplifice studiul lui B. L. Bailey, *The export of the attic black-figure vases*, din JHS, 1940.

Înainte de a intra în subiect trebuie să subliniem caracterul unitar al contextului ceramic din coloniile pontice: faciesul acestui context este grecesc-oriental, conținînd însă și grupe ceramice provenite din Grecia Continentală, anume grupele corintiană și atică. Dintre acestea două, grupa corintiană este cea mai puțin reprezentativă, atît prin cantitatea cît și prin calitatea exemplarelor descoperite. Grupa atică este însă atît de substanțial reprezentată, încît încă din primii ani de cercetare a coloniilor nord pontice, von Stern semnală în rapoartele sale de săpături importanța pe care o reprezintă ceramica atică în circuitul comerțului cu Marea Neagră, încheind cu părerea că ceramica atică reușește să înlăture, începînd cu jumătatea secolului al VI-lea, concurența grecească orientală¹.

¹ E. von Stern, *Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archaeologischer Forschung*, Klio, 1909, p. 145; Idem, *Die politische und soziale Struktur der griechischen Kolonien am Nordufer des Schwarzen Meergebiets*, Hermes, 50, 1915, p. 163.

Dărilor de seamă asupra săpăturilor vechi și noi din coloniile nord pontice semnalează, în general, prezența ceramicii atice în stratul arhaic, încadrat între ultimele decenii ale secolului al VII-lea î.e.n. și sfârșitul veacului următor.

Pentru Histria, posibilitatea de a ordona materialul ceramic pe nivele ne-a fost oferită abia de cercetările care s-au desfășurat după 1949.

Nivelul arhaic I histrian corespunde perioadei cuprinse între sfârșitul secolului al VII-lea î.e.n. și pragul secolului următor. Materialul ceramic grecesc descoperit în acest nivel și în complexele sale închise, locuințe și gropi, se împarte în următoarele categorii :

Ceramica grecească orientală, raportabilă la grupele „rodiană” și Chios, precum și la alte centre nedeterminate². Nici un exemplar atic nu a fost întâlnit în acest nivel. A fost descoperit însă în cetate, în anul 1957, în zona sacră T, un fragment de deinos sau crater atic, datat în ultimele două decenii ale secolului al VII-lea și care rămâne, până la data actuală, cea mai veche mărturie a prezenței ceramicii atice în Marea Neagră³, deoarece exemplarul histrian este apropiat stilistic de cercul Pictorului din Piraeus⁴. Nivelul arhaic II se încadrează între începutul secolului al VI-lea și anii 570—560. Contextul ceramic al acestui nivel este următorul : ceramică grecească orientală cu grupele „rodiană” și Chios, precum și din alte centre nedeterminate, apoi trei exemplare corintiene și patru exemplare atice (un fragment de crater sau deinos databil în al doilea sfert al secolului al VI-lea, un alt fragment de crater în maniera lui Lydos și două fragmente de cupe din categoria Comaști și Siana)⁵.

Aruncînd o privire asupra întregului context al nivelului arhaic II, observăm că ceramica atică este prezentă abia către sfârșitul duratei nivelului II, ceea ce ar însemna o lacună de aproape un sfert de secol, în continuitatea pătrunderii ceramicii atice în Histria. Lacuna este însă completată cu grupe atice din secolul al VI-lea timpuriu, descoperite în cetate în vechile și noile săpături. Acestea sînt grupele Gorgo și Polos⁶. Din grupa Gorgo s-au găsit în afară de două exemplare histriene, încă două la Berezan⁷ și două la Olbia⁸. Din grupa Polos cităm patru exemplare la Histria și unul la Apollonia⁹. Un fragment dintr-un vas atribuit Pictorului Acropolis 606 a fost descoperit la Theodosia¹⁰.

Ni se pare interesant pentru problema pătrunderii în Pont a ceramicii atice să urmărim răspîndirea diferitelor sale grupe și în restul lumii grecești. Pentru grupa Gorgo constatăm un număr destul de ridicat de exemplare

² Histria, 2, p. 24.

³ Petre Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria*, StCl, 4, 1962, p. 58, nr. 27.

⁴ Ca bază pentru statistica noastră au servit cele două mari lucrări ale lui J. D. Beazley, ABV și ARV², cu toate că de la apariția acestora, numărul vaselor grecești a crescut în mod considerabil. Cifrele date au numai o valoare indicativă, menită să sublinieze unele contraste susceptibile de a fi accentuate încă prin descoperirile din ultimul deceniu. Pentru datele obținute din ABV și ARV² nu facem trimiteri.

⁵ Histria, 2, p. 25—27.

⁶ *Ibidem*, p. 131, O lekane Polos este inedită.

⁷ SE, 12, 1957, p. 48—49.

⁸ *Ольвия*, 1964, p. 163, fig. 37/1 și 37/2.

⁹ J. Frel, *Monuments d'Apollonie Pontique au Musée du Louvre*, Izvestia-Institut, 23, 1960, p. 241.

¹⁰ J. D. Beazley, *Dev*, p. 40 și pl. 13/3.

în Atica însăși (32 exemplare) și la Naucratis (23 exemplare). Sporadic această grupă este prezentă la Aegina, Corint și în Beoția, de asemenea în unele insule din aria de sud a arhipelagului, ca Delos, Melos, Rodos. Pentru regiunea de nord este citat un fragment la Tasos. În vest, în Etruria, în sudul Italiei și la Marsilia, numărul exemplarelor din grupa Gorgo este cît se poate de restrîns.

În ceea ce privește grupa Polos, în afară de 43 exemplare din Atica și puținele exemplare de la Corint, Aegina și Megara, se citează în primul rînd Naucratis, apoi Delos, Melos și Rodos, iar în nord Tasos și Kavalla în Tracia. În vest, exportul atic continuă să fie foarte limitat.

Prin grupele Gorgo și Polos ajungem la grupele deja citate ale cupelor cu Comaști¹¹ și cupelor Siana¹², care sînt reprezentate la Histria prin 9 exemplare și la Berezan prin 5 exemplare¹³. Aceste grupe aduc de asemenea date interesante pentru tabloul circulației ceramicii atice. De data aceasta, nu Naucratis se înscriează imediat după Atica, ci Etruria, sudul Italiei și Sicilia, cu un număr aproape egal cu cel al exemplarelor din Atica, circa 70. Este un salt cantitativ în exportul atic spre vest, care din acest moment trebuie avut în vedere. În rest, difuzarea cupelor cu Comaști și Siana este destul de restrînsă. Semnificativ apare faptul că le întîlnim și pe acestea la Tasos¹⁴ și Kavalla. Este un fir subțire, dar continuu, al difuzării ceramicii atice spre nord, în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.

Perioada din prima jumătate a acestui secol se încheie cu apariția la Histria a grupei Lydos, destul de bine reprezentată prin exemplarele provenite din vechile și noile săpături (în total 8 fragmente)¹⁵. Dintre celelalte orașe din Marea Neagră, numai Nymphaion mai oferă 2 exemplare¹⁶, dintre care unul ar putea fi din cercul grupei respective. În restul lumii grecești grupa Lydos este repartizată în modul următor: În Atica — 77 exemplare, în Italia — 44 piese (dintre care 35 numai în Etruria) și destul de numeroase fragmente în insulele arhipelagului, în special Rodos. Deși activitatea lui Lydos se socotește a fi avut loc din plin în al treilea sfert al secolului al VI-lea, momentul începutului pătrunderii grupei Lydos la Histria s-a putut determina prin poziția exemplarelor respective în nivelul arhaic II, înainte de 560, care este data încheierii duratei nivelului.

Ajungînd cu expunerea noastră despre difuzarea ceramicii atice în Pont pînă în pragul jumătății secolului al VI-lea și privind și în ansamblu această difuzare, ajungem la următoarele constatări:

1) Ceramica atică prezentă în Pont pînă la data 550 î.e.n. constă din exemplare de lux, relativ puține, dar de înaltă calitate. Importul în Marea Neagră, și în general în aria de est a lumii grecești, a fost în secolul al VII-lea timpuriu, mai dens decît importul din vest. Într-un moment din al doilea sfert al secolului, importul atic ajunge, în ambele arii, la același volum.

¹¹ Histria, 2, cat. nr. 788.

¹² Ibidem, cat. nr. 789.

¹³ SE, 8, 1953, p. 35—37.

¹⁴ Lilly Ghali-Kahil, *La céramique grecque, Etudes thasiennes*, 7, Paris, 1960, p. 75.

¹⁵ Histria, 2, cat. nr. 766, 767.

¹⁶ SE, 11, 1856, p. 46.

2) Prezența ceramicii atice în Marea Neagră este atestată neîntrerupt începînd cu ultimele decenii ale secolului al VII-lea, în cantitate destul de restrînsă și în poziție minoră în contextul ceramic grecesc oriental.

3) După harta răspîndirii ceramicii atice în Marea Neagră, și în general în Grecia Orientală, s-ar părea că importul acestei ceramicii se concentrează în partea de sud a acestei regiuni. Dar nu trebuie să se tragă vreo concluzie din această situație, pentru că regiunea de nord a Mării Egee, cu excepția insulei Tasos, este insuficient cercetată. Rămîne totuși semnificativ faptul că în sud, la Naucratis, se întîlnesc aproape toate grupele atice prezente în Pont, deși prezența atenienilor în concurență comercială cu Miletul, Chiosul, Samosul, Aegina etc., nu este atestată de izvoarele literare.

4) Deși continuitatea importului atic în Pont este confirmată, lipsesc totuși din circulație unele grupe stilistice încadrate în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. și prezente în alte puncte ale lumii grecești. Următoarele grupe sînt, cel puțin pînă la data actuală, absente în coloniile nord-pontice :

a. Grupa amforelor SOS, servind, probabil, ca recipiente pentru untdelemn și care au cunoscut o lungă perioadă de circulație, din secolul al VII-lea pînă spre jumătatea secolului al VI-lea. La Histria această grupă este reprezentată doar printr-un singur exemplar¹⁷. Un număr restrîns din aceste amfore este întîlnit și la Smyrna¹⁸. Apar însă, cu precădere, în sudul Italiei și al Siciliei. Numai la Megara Hyblaia sînt atestate 154 exemplare¹⁹.

b. Absentă în Pontul de nord este și grupa Sophilos. Aici trebuie însă adăugată mențiunea că un foarte frumos capac, apropiat stilistic de această grupă, a fost descoperit la Histria, în zona sacră T, în anul 1963²⁰. Circulația grupei Sophilos este, de altfel, destul de restrînsă. În afară de cele 33 exemplare din Atica, Naucratis oferă 4 exemplare, apoi Rodos și Smyrna cite un exemplar iar grupa respectivă lipsește în vest cu desăvîrșire. Absente, de asemenea, în bazinul Mării Negre sînt și grupele stilistice Kleitias și Nearchos, constatate, deși restrîns, în restul lumii grecești.

c. Nici grupa amforelor tyrrheniene nu a fost descoperită în așezările grecești din Marea Neagră. Este quasi-absentă în Atica însăși, de unde sînt citate doar trei exemplare. Două piese apar răzleț la Rodos și doar una la Naucratis. Prezența amforelor tyrrheniene este însă din plin atestată în vest, în Etruria cu 41 exemplare, apoi în Campania și în Sicilia, la Megara Hyblaia, fapt care a îndemnat pe unii cercetători să creadă că amforele tyrrheniene reprezentau „o comandă specială pentru vest”.

5) O altă constatare, specială pentru Pont, este aceea că nu există grupe stilistice destinate cu precădere acestei regiuni, așa cum se pare că este cazul pentru vest.

6) Pentru Histria putem aduce, în plus, precizarea că pînă în al doilea sfert al secolului al VI-lea î.e.n. importul de ceramică atică, redus

¹⁷ Marcelle Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938, p. 137, fig. 94.

¹⁸ BSA, 53-54, 1958-1959, p. 14.

¹⁹ G. Vallet et F. Villard, *Megara Hyblaea, 2, La céramique archaïque*, Paris, 1964, p. 94.

²⁰ Inedit.

cantitativ, dar de bună calitate, se restringea la cetatea propriu-zisă. Din al doilea sfert al secolului, ceramica atică a pătruns și în zona de locuire din partea de vest a cetății.

Încheind considerațiile noastre despre situația ceramicii atice în Pont în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n., ne vom îndrepta spre grupele atice existente la Histria în cel de al treilea nivel arhaic, care durează de la circa 560 î.e.n. pînă spre ultimul deceniu al secolului.

Următorul context ceramic este propriu nivelului arhaic III : Ceramică grecească orientală, compusă din grupele : „rodiană” și Chios cu puține exemplare de lux dar cu numeroase amfore. Categoriile de lux Fikellura și Clazomenai, amfore de uz curent din Samos și Tasos, precum și serii nedeterminate, tot grecești orientale. Din Grecia continentală cităm ceramica corintiană, în cantitate foarte redusă și ceramica atică cu figuri negre, în procent destul de ridicat, care se poate periodiza pe sferturi de secol, bineînțeles cu atingeri de la un sfert la altul ²¹.

Producția ceramică atică din al treilea sfert al secolului al VI-lea este reprezentată în mare parte prin grupa Lydos și, în măsură restrinsă, prin grupa Exekias. Exportul atic este îndreptat masiv spre vest, în special spre Etruria. Grupa Exekias, atît de restrinsă în aria de est este consemnată în Etruria cu 76 piese.

Dar, pe lângă vasele mari din grupele citate mai sus, abundența cupelor din categoriile Kleinmeister, Droop și Cassel ²², răspîndite pe aproape toate piețele grecești, dă impresia unei sporiri considerabile a producției ceramicii atice în al treilea sfert al secolului al VI-lea î.e.n.. Numeroase fragmente din aceste cupe au fost descoperite la Histria și în restul coloniilor pontice, cu toate că dintr-o comparație a situațiilor rezultă că importul cupelor citate este mult mai restrîns în lumea grecească orientală și în Bazinul Mării Negre, față de importul lor în vestul Mediteranei, cu Etruria iarăși pe primul plan.

Considerată în ansamblu, situația răspîndirii ceramicii atice în al treilea sfert al secolului al VI-lea î.e.n., se prezintă precum urmează :

1) Abundența diferitelor categorii de cupe dovedește o creștere a producției ceramice și, totodată, o industrializare a acesteia. Producția capătă un caracter de masă. În afară de unele exemplare atribuite unor pictori cunoscuți, restul cupelor constituie o marfă de serie.

2) În orașele din Marea Neagră ceramica de serie este mai abundentă decît ceramica de calitate. În zona de răsărit a lunii grecești este, în mare, aceeași situație ca în Pont. Menționăm că orașul Naucratis nu mai conține, începînd cu jumătatea secolului al VI-lea, ca unul din marile centre de desfacere a ceramicii atice.

3) În orașele din vest, și cu deosebire în Etruria, pe lângă marfa ceramică de serie este importată și cea de calitate, în procentaj ridicat.

4) Cu toate că ceramica atică din al treilea sfert al secolului al VI-lea, prezentă în coloniile grecești din Marea Neagră este, în marea ei majoritate, ceramică de serie, ea rămîne totuși, cu toată calitatea ei scăzută, o

²¹ Histria, 2, cat. nr. 29—31.

²² Ibidem, cat. nr. 790—830.

marfă de lux. Și, tocmai datorită acestui fapt, credem că ceramica de lux atică nu poate înlocui, așa cum socotea von Stern, comerțul grecesc-oriental, comerț și mai dezvoltat în această perioadă, ca dovadă diversitatea centrelor reprezentate prin marfa de uz curent, în care predomină amforele servind ca recipiente pentru transportul vinului și untdelemnului. Facies-ul contextului ceramic este, așadar și în această perioadă, grecesc-oriental, cu procentajul ceramicii de uz curent crescut față de exemplarele de lux.

În ultimul sfert al secolului al VI-lea sînt prezente la Histria unele serii atice cu figuri negre tîrzii, din care cităm ca mai importante cupele „cu ochi”, cupele florale și grupa de skyphoi CHC²³. În zona din partea de vest a cetății, unde locuirea pare că a fost în chip violent întreruptă către ultimul deceniu al secolului al VI-lea, prezența ceramicii atice se oprește în jurul acestei date. În cetate, importul atic este reprezentat prin grupe de cupe, oinochoai și lekythoi, dintre care unele (de exemplu grupa Leagros, Coq, Athena 581 și Haimon)²⁴ sînt datate la sfîrșitul secolului al VI-lea i.e.n., fiind întîlnite și în primul sfert al secolului următor.

Tabloul ceramic histrian este, în general, același și pentru celelalte colonii pontice și corespunde celui al răspîndirii ceramicii atice din ultimul sfert al secolului al VI-lea, în aria de răsărit a lumii grecești, cu mențiunea că orașul Naucratis nu mai oferă corespondențe de situații ceramice cu orașele din Marca Neagră, așa cum fusese constatat în prima jumătate a secolului al VI-lea.



Tabloul pe care l-am schițat nu ilustrează însă producția generală atică din această perioadă, producție care, deși în majoritatea ei de calitate scăzută, conține totuși și grupe stilistice atribuite unor maeștri cunoscuți ca de exemplu Antimenes și Lysippides sau grupe bilingve ilustrate cu numele olarilor — și totodată și pictorilor — Nikosthenes și Andokides. Toate aceste grupe, cu excepția unui singur exemplar Nikosthenes la Olbia²⁵, lipsesc în Marea Neagră, fiind de asemenea și în aria grecească de răsărit mai mult decît sporadice. În schimb grupele respective sînt reprezentate copios în Etruria. Cifrele sînt elocvente: 130 exemplare Antimenes, 54 Lysippides, 110 Nikosthenes, 60 Andokides, iar din grupa Leagros, prezentă la Histria cu unul sau două fragmente, se citează pentru Etruria 132 exemplare.

Începînd cu ultimul sfert al secolului al VI-lea, începe să se dezvolte în producția ceramică atică tehnica figurilor roșii. Semnificativ apare faptul că această categorie ceramică este cît se poate de slab reprezentată în Pont. Absența ceramicii cu figuri roșii de stil sever la Histria a fost remarcată încă de M. Lambrino²⁶ și rezultatele săpăturilor recente nu au modificat cu nimic vechea constatare. Cîteva exemplare aparținînd grupurilor Psiax, Euphronios, Dikaios, Oltos, Epictet, Epeleios, Brygos și Bodwain Eye, s-au descoperit în orașele nord pontice²⁷. Dar totalul exemplarelor din Pont, 26 + 12 fragmente neidentificate și cele circa 20 piese din arhipelagul

²³ *Ibidem*, cat. nr. 831—835, 772, 777, 782.

²⁴ *Inedite*.

²⁵ *Ольвия*, 1964, p. 185—186, fig. 4/1.

²⁶ *Op. cit.*, p. 23, stil sever : „un seul fragment” ; stil liber : „quelques beaux fragments”.

²⁷ *Ольвия*, 1964, p. 176, 182—184, fig. 3/1, 3/3, 3/4 ; SE, 25, 1970, p. 37, nr. 8.

grecesc din Marea Egee, față de circa 200 exemplare din vest, dintre care 180 numai în Etruria, arată limpede decalajul dintre exportul atic în zona grecească de răsărit și cel din Mediterana de apus.



Expunerea noastră se sfârșește cu primul sfert al secolului al V-lea î.e.n., perioadă în cuprinsul căreia războaiele greco-persane constituie evenimentul cel mai de seamă, și totodată un terminus al acestui prim capitol din istoria exportului ceramicii atice. Pentru perioada pe care am trecut-o în revistă, pe baza materialului ceramic putem expune următoarele concluzii :

1) Se constată existența ceramicii atice în bazinul Mării Negre încă din ultimul deceniu al secolului al VII-lea. Ceramica atică este anexată ca o marfă de lux la contextul ceramic general de facies grecesc-oriental și antrenată, probabil, spre Pont prin intermediul Greciei Orientale.

2) Contextul ceramic pontic corespunde aceluia din aria răsăriteană a lumii grecești. Corespondența tabloului atic din Pont cu acela de la Naucratis este, pînă la jumătatea secolului al VI-lea, izbitoare.

3) Tabloul ceramic atic din Pont diferă de cel vest-mediteranean. În sudul Italiei și în Sicilia sînt întîlnite, deși în număr restrîns, categorii încă din stilul atic geometric. Numeroasele amfore SOS dovedesc, fără îndoială, un comerț cu undelemn în sudul Italiei și Sicilia, fără a se putea preciza însă dacă acest comerț era dirijat în chip direct, în perioada circulației acestor amfore.

Din al doilea sfert al secolului al VI-lea accentul exportului ceramic atic se pune însă pe Etruria. Anumite grupe stilistice, ca grupa amforelor tyrrheniene sau a amforelor nikostenice sînt socotite ca comenzi de ceramică de lux pentru Etruria. De la jumătatea secolului al VI-lea tot ce este mai de calitate în ceramica atică se îndreaptă spre această regiune, sudul Italiei și Sicilia rămînînd în inferioritate, din acest punct de vedere, față de Etruria.

4) În timpul războaielor greco-persane marfa atică pătrunde în Pont, dar este de calitate minoră.

5) Ceramica atică joacă, de sigur, un rol în cadrul comerțului general. Dar nu se poate reconstitui fizionomia acestui comerț numai prin ceramică.

Suzana Dimitriu

II

Singura mențiune explicită cu privire la cetățile care făceau comerț între regiunile Pontului Euxin și Egeea, în această vreme, se găsește la Herodot, VI, 5 și 26, în cuprinsul povestirii despre revolta ioniană. Histiaios, fostul tiran al Miletului, care se arătase plin de bunăvoință față de Darius și trăise multă vreme la curtea din Susa, se întoarse în Ionia, în plină revoltă și luă conducerea luptelor după moartea lui Aristagoras. Urzind intrigi la Milet, Chios și la Mytilene, el reuși să obțină de la ultimul dintre aceste orașe, în toamna anului 494, opt tri-

reme, și se îndreaptă către Bizanț. Ajuns în zona Strimtorilor, Histiaios începu să captureze și să prade corăbiile care veneau din Pont. Herodot dă o importantă precizare cu privire la apartenența corăbiilor comerciale care treceau prin Strimtori în acea vreme: „Lui Histiaios din Milet, care se afla acum prin preajma cetății Bizanțului și se ocupa cu capturarea vaselor ionienilor la ieșirea lor în Pont, i se aduse vestea despre cele petrecute la Milet”. În felul acesta sîntem informați că navele de transport prădate de Histiaios aparțineau ionienilor.

Un alt pasaj din Herodot ne interesează în aceeași măsură. În cartea a VII-a, 147, în cuprinsul narațiunii pregătirilor persane în vederea celei de a doua campanii împotriva Greciei, istoricul din Halicarnas povestește anecdota următoare: „Xerxes, aflindu-se la Abydos, văzu corăbii încărcate cu griu, care venind din Pont, treceau prin Hellespont pentru a duce marfa lor în insula Egina și în Peloponez. Cei care îl înconjurau, îndată ce aflară că navele sînt ale dușmanului, abia așteptau să le prindă și priveau ținta la rege să vadă cînd dă porunca de pornire. Xerxes însă îi întrebă încotro se îndreaptă corăbiile. Ei îi răspunseră: « Spre vrăjmașii tăi, o stăpine, încărcate de grîne ». Regele, luînd iarăși cuvîntul, spuse: « Oare nu mergem și noi pe mare tot într-acolo unde merg și aceștia, încărcăți între altele cu griu? Ce rău ne fac ei, așadar, cînd duc grîne tot pentru noi? ». Această anecdotă este — după cite știm — cel mai vechi text atestînd transportul de griu din bazinul Mării Negre către Grecia europeană. Herodot nu indică însă care erau orașele cărora le aparțineau acele corăbii; el menționează doar că acestea se îndreptau către Egina și către Peloponez.

În afară de aceste două pasaje, istoricii moderni au încercat să obțină informații suplimentare cu privire la cetățile care se ocupau cu negoțul de mărfuri în coloniile pontice, urmărind evenimentele politice generale petrecute în zona Strimtorilor, și plecînd dela ideea că îndărătul unor asemenea acțiuni politice se puteau ascunde — chiar într-o vreme atît de timpurie — interese comerciale. Ceea ce se poate spune de la început, din punctul de vedere al acestei cercetări, este că Atena nu făcea parte dintre cetățile avînd o influență politică determinantă în Propontida, unde se aflau cetăți bogate și puternice, antrepozite de cereale (Bizanț, Sestos), puncte de pescuit (Bizanț), centre de emisiuni monetare cu circulație preferențială în orașele pontice (Cyzic). Aceste orașe erau ele înșile legate de metropolele lor: Bizanț, Chalcedon, Selymbria de Megara, Perinth de Samos, Lampsakos de Phocea. Miletul însă era metropola cu cele mai întinse interese în Propontida; majoritatea orașelor situate pe malul sîng îi aparțineau, iar mai departe majoritatea coloniilor de pe malurile Mării Negre erau coloniile sale. Iată deci motivele care par a fi împiedicat, înainte de 480 î.e.n., pătrunderea intereselor ateniene în zona Strimtorilor.

Totuși, analizînd desfășurarea evenimentelor istorice din veacul al VI-lea, constatăm că Atena manifesta un oarecare interes pentru Hellespont. Astfel se pot urmări încercările repetate de a pune piciorul pe cele două maluri ale Dardanelelor, de-a lungul întregului secol. Punctul numit Sigeion, de pe malul asiatic, a fost scena unor lupte îndirjite, începînd de la sfîrșitul veacului al VII-lea î.e.n., împotriva stăpînilor mai vechi ai acelor

ținuturi, lesbienei. Pe malul opus, în Chersonesul tracic, se constituise — poate chiar de la începutul veacului al VI-lea — colonia ateniană Elaious și apoi, în vremea Pisistratizilor, a venit să se instaleze aci familia Philaizilor. Aceștia vor domina cu intermitențe ținutul, pînă către începutul veacului al V-lea, cînd cel mai faimos dintre ei, Miltiade al II-lea, va părăsi locurile, nu fără a fi cucerit în prealabil pentru Atena insulele vecine, Imbros și Lemnos, de unde se putea controla intrarea corăbiilor în Hellespont. Se pare deci că o oarecare orientare a politicii ateniene către Strîmtori a existat cu tendința de a pune stăpînire pe unele puncte de acces. Asemenea încercări au avut inițial caracterul unor simple tatonări, în care este greu de discernut între interesul de stat și inițiativa particulară. Către sfîrșitul acestui proces însă — ne referim la perioada tiraniei lui Miltiade al II-lea în Chersones — interesul Atenei pare a se degaja cu mai mare claritate. Rămîne totuși dificil de atribuit un sens economic și mai ales comercial unor asemenea tentative. Ne gîndim așa-dar că este adesea greu de afirmat — chiar dacă modalitatea noastră modernă de judecată ne îndeamnă să o facem — că Atena a vrut să obțină, prin ocuparea punctului Sigeion în Troada, anumite avataje asupra traficului de mărfuri, mai ales de grîne, care se scurgeau din coloniile pontice. Și aceasta cu atît mai mult cu cît Chersonesul și Troada erau ele înșile regiuni bogate în cereale.

Astfel prezența ateniană în Propontida, pînă la războaiele medice nu este semnalată nici direct nici indirect de izvoarele literare. După anul 480 eșichierul politic se schimbă. Războaiele medice au zdruncinat puternic poziția orașelor din Propontida. Cel mai bogat dintre orașele comerciale, Miletul, este distrus prin eșecul revoltei ioniene. Ocupația persană și feniciană a Bizanțului și a Chalcedonului a eliminat influența Megarei. Printre cetățile maritime care se interesau de Strîmtori, Eretria a fost complet distrusă iar Egina slăbită; cît despre Samos și Lesbos, care în alte împrejurări, mai favorabile, ar fi putut succeda Miletului, acestea au fost prădate și efectivele lor navale sensibil reduse. Iată așa-dar cum Atena, a doua zi după victoria de la Mykale, se afla în situația singurei puteri interesate în dominarea Strîmtorilor. Din acel moment, interesul ei pentru această regiune și implicit pentru comerțul pontic nu a încetat să crească.

Informațiile literare nu ne lasă să surprindem, așa-dar, nici un indiciu cu privire la prezența ateniană în Propontida sau în coloniile pontice, înaintea războaielor medice. Cum se poate explica atunci prezența mărliei atice — în speță, a ceramicii — în aceste regiuni? Așa cum reiese din statistica ceramicii atice descoperite în aceste colonii, curba importurilor ateniene, care începe către începutul veacului al VI-lea i.e.n., crește continuu pentru a atinge mărimea sa maximă în al treilea sfert al aceluiași secol. Examenul acestei aparente contradicții între izvoare, cu valoarea unei verificări metodologice, va constitui obiectul acestor însemnări.

Iată de pildă interpretarea dată de Gustave Glotz, *Histoire Grecque*, I, Paris, 1938, p. 461 : „Avec une activité merveilleuse, les Athéniens surent exploiter leurs avantages. Vers le milieu du VII^e siècle, Corinthe avait commence de contester à Milet l'hégémonie commerciale; dès le milieu du VI^e siècle, Athènes y prétendit et bientôt s'en empara. Elle plaça ses vins, ses huiles, sa céramique dans tous les pays de la Méditerranée.

De la Scythie à l'Égypte, de Cypre à l'Etrurie, cette concurrence victorieuse est attestée par les fouilles". Punctul de vedere actual despre desfășurarea vieții economice în Grecia arhaică a evoluat mult, mai ales după ideile exprimate între cele două războaie mondiale de către Johannes Hasebroeck. De asemenea cercetările lui Robert M. Cook, precum și raportul lui M. I. Finley la cea de a doua Conferință internațională de Istorie Economică de la Aix en Provence din 1962, au reușit să repună problema în cadrul său istoric propriu, adică al celui de polis. În orice chestiune de detaliu privind comerțul arhaic trebuie ținut seama de faptul că această activitate era în mîna unor mici negustori. Corăbierul, care nu avea decît un capital foarte redus, era obligat să încarce și să descarce marfa sa ici și colo. Statul nu era interesat și nu intervenea în comerț, cu excepția aceluia de cereale. Acesta era motivul pentru care comerțul în general și în special acel de ceramică nu avea, la acea dată, decît puține tangențe cu manevrele politice. Ceramica atică, pentru rațiuni care țin de gustul epocii și de avantaje practice rezultate din anumite ameliorări tehnologice, era o marfă „universală”, pe care oricare negustor o putea plasa cu folos. Astfel se explică largă ei difuziune în toate colțurile lumii grecești și chiar dincolo de marginile acesteia. Nu este deci necesar de a presupune că oriunde se descoperă ceramică atică, în cantitate mai mare, avem de a face cu mărturii ale prezenței Statului sau ale politicii ateniene.

Celelalte categorii ceramice, mai puțin răspîndite, sînt susceptibile de interpretări mai strînse. Astfel, de pildă, ceramica numită „chalcidică”, produsă în a doua jumătate a veacului al VI-lea î.e.n. într-un centru din Mediterana occidentală (Region ?) și difuzată în cetățile de pe coastele mării Tyreniene sau în Grecia Mare. Un exemplu interesant ne este oferit și de ceramica lacedemoniană, care, lucrată la Sparta în prima jumătate a aceluiași secol, a fost descoperită numai în acest oraș, precum și în Taranto (colonia sa), la Tocra (subcolonia sa) și în sanctuarul de la Samos. Asemenea categorii ceramice nu reprezentau probabil o marfă foarte căutată de negustori, și este posibil că ei nu o achiziționau decît dacă, în peregrinările lor, ajungeau în centrele meșteșugărești respective. Dar cînd asemenea marfă este întilnită de arheologi în regiuni depărtate unele de altele atunci o putem considera ca import adus direct din centrele de producție.

Asemenea ceramică — să o numim „de mîna a doua” — se întilnește și în coloniile pontice. Astfel ceramica produsă la Clazomene în al treilea sfert al veacului al VI-lea î.e.n. este frecventă în regiunea sa de baștină, nordul Ioniei, dar lipsește în sudul Ioniei; apare în cantitate apreciabilă la Naucratis (în Egipt) și mai rar în coloniile pontice. Dimpotrivă, ceramica Fikellura, produsă în sudul Ioniei și în Rodos, este rară în nordul Ioniei, dar răspîndită la Naucratis și în coloniile pontice. Ceramica produsă în Chios, la sfîrșitul veacului al VII-lea și în primele decenii ale celui următor, este frecventă în nordul Ioniei, la Naucratis și în orașele pontice. Pe de altă parte, asemenea categorii ceramice pot indica pe intermediarii care vehiculau majoritatea produselor grecești în coloniile pontice: erau acei care practicau cabotajul între Asia Mică, Egipt și orașele pontice (poate și Al Mina din Siria), și căroră, cu un nume gene-

ric, le spunem „ionieni”, deși în fapt erau negustori din diverse părți ale lumii grecești orientale.

Carl Roebuck a demonstrat, într-un studiu fundamental despre factoria de la Naucratis (Classical Review, 46, 1951, p. 212—220), că aceasta constituie un „model” cu privire la colaborarea comercială dintre orașele asiatice. Herodot, II, 178, menționează că templul Hellanion de la Naucratis a fost opera comună a ionienilor (Chios, Teos, Phocea, Clazomene), a dorienilor (Rodos, Halicarnas, Phaselis) și a eolienilor (Mytilene). În afara acestui templu comun, trei alte orașe aveau propriile lor sanctuare: Milet, Samos și Egina. Acest tip de factorie, fără corespondent în organizarea unei *polis*, s-a impus probabil în Egipt din pricina condițiilor locale specifice. Dar ea nu exprimă mai puțin tradiția și spiritul de colaborare a grecilor din Asia Mică, care realizaseră deja la ei acasă o *koiné* culturală și o strinsă colaborare politică, sub presiunea evenimentelor exterioare. Ceea ce ne interesează aici este faptul că majoritatea orașelor care făceau parte din factoria de la Naucratis sînt reprezentate prin mărfurile lor în coloniile pontice: cetăți care fabricau ceramică de lux (Chios, Clazomene, Samos, Rodos), altele care exportau vin și ulei (Chios și Lesbos), în sfîrșit, altele care erau orașe comerciale (Chios și Milet, probabil Phocea). În favoarea părerii lui Carl Roebuck vin să se așeze și observațiile noastre, cu privire la statistica materialului activ. Cu toate că la Naucratis și în cetățile pontice ceramica atică este abundentă, nu avem nici un indiciu cu privire la prezența ateniană. Ceea ce ni se pare semnificativ este paralelismul dintre curba importurilor de la Naucratis și din cetățile pontice. Acest fenomen se observă în prima jumătate a veacului al VI-lea, cînd aceleași grupe ceramice se întîlnesc în cele două regiuni, atît de îndepărtate una de cealaltă.

Asemenea observații ne duc la concluzia că comerțul pontic, din marea Neagră era dominat — cel puțin în ceea ce privește ceramica — de negustori proveniți din orașele asiatice. Aceștia nu puteau fi alții decît „ionienii” pe care Histiaios îi prăda, în 494, la ieșirea lor din marea Neagră. Vrem să subliniem încă o dată că în observațiile noastre am pornit de la ideea că negoțul arhaic, în special a celui de ceramică, se efectua la nivelul micilor negustori, și că acest comerț avea adesea alte coordonate decît cele politice. Raporturile care se stabileau între diversele grupe de comercianți și de producători se găseau, din punctul de vedere social, la nivelul clasei mijlocii și nu a bogătașilor. Mi se pare deci util de a avea prezent în această discuție cunoscutul pasaj din *Politica* lui Aristotel, unde se comentează diversele ocupații ale *demos*-ului, în orașe care nu erau fondate numai pe o economie agricolă. Aristotel dă ca exemplu de negustori maritimi pe cei din Egina și din Chios, pentru pescari pe cei din Taranto și Bizanț etc. Așa cum sugera M. I. Finley, în raportul său de la Conferința de la Aix, putem avea în vedere chiar o specializare a unor cetăți, care puteau juca rolul de intermediari între diferite colțuri ale lumii elene. Pentru marea Neagră „ionienii” par să fi jucat un asemenea rol, cel puțin pînă la turburările provocate de invazia persană, și este foarte probabil că ei l-au exercitat și în comerțul cu Egiptul.

În ceea ce privește comerțul cu ceramică atică în ținuturile occidentale ale Mediteranei, tabloul pare să fie și mai clar. Să menționăm

unele observații obținute de cercetarea noastră. Atenienii, cel puțin pînă la expediția lor în Sicilia, cunoșteau destul de vag, dacă nu chiar deloc, regiunile situate la vest de peninsula greacă; și abia cu această ocazie ei au stabilit contacte cu populațiile situate pe malurile mării Tyrreniene. Pe de altă parte, inscripțiile gravate pe vasele atice cu figuri negre și roșii (pînă către 480 î.e.n.), descoperite în Etruria (dar și la Naucratis) utilizează alfabetul ionian. În sfîrșit, cifrele notate pe aceste vase aparțin sistemului milesian. Toate acestea au dus la concluzia că sutele de vase ateniene care au inundat Etruria nu au ajuns pe corăbii ateniene, ci grație unor intermediari, pe care unii — ca G. Vallet și Fr. Villard — îi identifică cu phoceniarii. Iată deci cum se pune astăzi problema exportului ceramicii atice: Atena, mare centru de producție, avea un aport relativ scăzut la difuzarea acestei mărfi, activitate dusă de alte orașe, cu negustorii și corăbierii lor care își făcuseră din aceasta o specialitate. Așa se explică de ce simpa evidentă a difuziunii ceramicii atice nu poate sugera alte concluzii, mai precise, cu privire la politica ateniană.

O altă chestiune s-a ivit în cursul cercetării noastre. Întocmind statistica ceramicii atice din coloniile pontice, am comparat rezultatele noastre cu curba obținută în alte regiuni ale lumii grecești, din aceeași epocă. Am constatat că importurile în Etruria se dezvoltă în alt mod decît în regiunile pontice. Începînd aproximativ în aceeași vreme (mă refer în continuare numai la ceramica de lux), aceste importuri se intensifică rapid în al doilea sfert al veacului al VI-lea î.e.n., în așa măsură încît atelierele de la Kerameikos produceau o anumită varietate de amfore — cele tyrreniene — exclusiv pentru uzul etruscilor. Începînd din acel moment, majoritatea producției ateniene, și de altfel cea mai scumpă, lua drumul Etruriei. Acolo au fost descoperite cele mai numeroase opere semnate de marii pictori ceramiști Exekias, Antimenes, Nikosthenes, Amasis, cei din grupul Leagros etc. De asemenea vasele cu figuri roșii sau bilingve (decorate pe o față cu figuri roșii și pe cealaltă cu figuri negre) sînt exportate în Etruria, unde au fost găsite cel puțin 180 de piese, față de 26 în coloniile pontice. Etruria a fost atît în epoca figurilor roșii cît și în aceea a figurilor negre, cel mai bun client pentru ceramica atică.

Dacă însă este să căutăm, în veacul al VI-lea și în al V-lea, o regiune către care politica ateniană se îndrepta cu preferință, aceasta nu poate fi alta decît coastele de nord-est ale mării Egee, cu atît mai mult cu cît rezervorul de cereale, la care rîvnea Atena și de care a avut întotdeauna nevoie, se afla în bazinul pontic. Iată cum explica în 1940, B. L. Bailey, *JHS*, 60, p. 67 creșterea considerabilă a ceramicii ateniene în coloniile pontice: „The period coincides roughly with that of Peisistratus' tyranny. Peisistratus was probably fully aware of the value of wide commercial connexions and the necessity for Athens of obtaining regular supplies of corn” Dar dacă grîul pontic era obținut în schimbul ceramicii de lux, de ce majoritatea vaselor ateniene luau drumul Occidentului? Explicația stă probabil în faptul că marfa ateniană — așa cum arătam mai sus — ajungea la destinație prin mijlocirea unor intermediari

și că negoțul cu articole de lux nu era întotdeauna în raport cu acel de cereale, de care Statul se interesa din ce în ce mai mult. Aceasta ne duce la distincția făcută de Johannes Hasebroeck între *Machtpolitische Interese* și aprovizionarea cu grâu, pe de o parte, și interesele pur comerciale, pe de alta.

Cercetînd lucrurile din acest unghi de vedere, rezultatele statistice cu privire la ceramica atică în regiunea Pontului Euxin în perioada numită „a barajului persan” nu ne surprind. La începutul veacului nostru von Stern credea a fi observat o cezură în importurile atice din coloniile pontice (el se referea mai ales la absența ceramicii cu figuri roșii de stil sever). Statistica noastră nu confirmă o asemenea supoziție. Tabloul importurilor atice din această vreme este în oarecare măsură același ca în ansamblul lumii grecești orientale. De altfel, ideea însăși a unei blocade economice, exersate de perși asupra întregului trafic grecesc din Strimtori, este o interpretare influențată de analogii moderne. Nu avem nici un indiciu că relațiile dintre Persia și Atena au avut de suferit din punct de vedere economic.

Petre Alexandrescu

L'IMPORTATION DE LA CÉRAMIQUE ATTIQUE DANS LE BASSIN DE LA MER NOIRE JUSQU'ÀUX GUERRES MÉDIQUES

RÉSUMÉ

I

Dans la première partie de cette étude, l'auteur, examinant la céramique attique provenue de Histria et des autres colonies pontiques, arrive aux conclusions suivantes :

1. La céramique attique, attestée dans la région de la mer Noire dès la dernière décennie du VII^e siècle av. n.è., parvient dans cette région par l'intermédiaire de la Grèce orientale.

2. Le tableau de la céramique attique existante dans le bassin pontique diffère de celui de la Méditerranée occidentale. Dans les colonies de la Grande-Grèce et de la Sicile on rencontre des exemplaires de haute qualité et en quantité abondante.

Certaines catégories proviennent des commandes spéciales pour ces colonies (ex. les amphores tyrrhéniennes).

3. Quoique la céramique attique a un rôle dans le cadre du commerce antique, on ne peut pas pourtant reconstituer la physionomie de ce commerce exclusivement à l'aide de la céramique.

II

En examinant les textes littéraires concernant les intérêts d'Athènes dans la région de la mer Noire jusqu'au commencement du V^e siècle, l'auteur conclut qu'on ne peut pas assimiler les intérêts politiques aux intérêts commerciaux.

Les sources littéraires ne donnent aucune information sur la présence athénienne dans les régions de la Propontide et de la mer Noire avant les Guerres médiques. La présence de la céramique attique dans ces régions est due à l'activité des marchands et non pas à une politique commerciale d'Etat.